

6. Neuenfeldt Susann "Auf der Zahn fühlen". Zum Zusammenhang von Zahn, Zahntechnologien und Staatsgewalt in der DDR und in der Wendezeit // Herausgegeben von Inge Stephan und Alexandra Tacke Nachbilder der Wende. – Literatur – Kultur – Geschlecht. Studien zur Literatur- und Kulturgeschichte. In Verbindung mit J. Hermand, G. Mattenklott, K.R. Scherpe und L. Winckler. – Kleine Reihe. Band 25. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2008. – S. 120–140.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕТЕКТИВ: КРИТЕРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ЯКОСТІ ТА СМАКИ ЧИТАЧІВ

Людмила КИЦАК

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті досліджуються критерії художньої якості детективної літератури, зосереджується увага на естетичній рецепції твору, ескапістській характеристиці детективного жанру. Розкривається питання читацьких смаків та причини вибору реципієнтами детективів.

Ключові слова: детектив, критерії художньої якості, смаки читачів, ескапізм, рецептивна естетика, масова література.

В статье исследуются критерии художественного качества детективной литературы, уделяется внимание эстетической рецепции произведения, эскапистской характеристике детективного жанра. Раскрывается вопрос вкусов читателей и причин выбора ими детективов.

Ключевые слова: детектив, критерии художественного качества, вкусы читателей, эскапизм, рецептивная эстетика, массовая литература.

This article explores the criteria of artistic quality of detective fiction. Special attention is given to the books' esthetic reception, and to escapism features of detective genre. The article addresses the issue of readers' tastes and reasons for recipients' selection of detective stories.

Keywords: detective story, criteria's of artistic quality, reader's tastes, escapism, receptive esthetic, popular literature.

Сучасні українські літературознавці поступово визнають факт існування масової літератури, її розвитку та успіху у читачів. Твори масової літератури стають об'єктом дослідження багатьох наукових розвідок. У 2008 році важливим етапом у вивченні української масової

літератури стало дослідження Тамари Гундорової "Кітч і література. Травестії". Ця монографія – найглибше на сьогодні українське дослідження кітчу як форми масової літератури. У 2011 році вийшла монографія Софії Філоненко "Масова література в Україні: дискурс/гендер/жанр", у якій досліджено сучасну масову українську літературу в аспекті її творення та рецепції. Науковець виводить власні жанрово-гендерні моделі популярної белетристики, поділяючи їх на "адреналінові" та "ендорфінові" жанри [13]. На сьогодні ця монографія – єдине глибоке літературознавче дослідження української масової літератури, яке свідчить про зацікавленість науковців літературою для мас та виведення її на щабель вивчення, а не заперечення чи ігнорування. Детективи ж як один із жанрів масової літератури досліджують К. Шахова, Л. Дученко, Г. Кукса. Г. Лещенко у 2003 році захистила дисертацію "Поетика детективної оповіді в творчості Дешіла Хеммета".

Останні публікації з'ясовують авторський стиль у масовій літературі (Романенко О. "No style: до проблеми формування та реалізації стилю в творах масової літератури" [8]); визначають жанрові різновиди детективу (Ігнатюк О.Г. "Жіночий іронічний детектив у жанровій системі масової літератури" [4], Валеєва Н.М. "Ретро-детектив як внутрішньожанровий різновид детективу" [2], Старовойт Л. "Жанрові модифікації детективу у творчості Ірен Роздобудько" [9]); досліджують детективні елементи в літературі для дітей (І. Бойцун "Жанрова специфіка пригоспницького детективу "Таємниця козацького скарбу" А. Кокотюхи" [1]). Проте питання художньої якості українського детективного жанру та читацьких вподобань залишаються хоч актуальними, але малодослідженими.

Дана стаття має на меті визначити основні критерії художньої якості українських детективів на прикладі окремих творів цього жанру та охарактеризувати смаки і вподобання сучасного читача. Актуальність дослідження зумовлюється популярністю та читабельністю детективного жанру в Україні, але недостатньою увагою до нього літературознавців.

Щодо "вічної" суперечки в літературознавстві (і в тому числі українському) про протиставлення масового/елітарного, низького/високого, міметичного/формульного в літературі Дж. Кавелті пише: "Справжня відмінність між детективною і "серйозною" літературою полягає в тому, що остання відтворює універсальні характери та ситуації, в той час коли перша досягає вершин успіху, створюючи щось унікальне, ні на що інше не схоже" [5, с.41]. Таке твердження науковця свідчить про

необхідність вивчення масової літератури, зокрема детективу, її аналізу та характеристики. Проте насамперед варто визначити критерії художньої якості детективного жанру для з'ясування мистецької вартості творів.

Як відомо, до масової літератури як своєрідного сегменту словесного мистецтва застосовуються такі основні критерії: зовнішня форма (“техне”), внутрішня форма (образність) та актуальний зміст і сенс твору. Проте очевидно є необхідність зважати також і на естетичну рецепцію детективу, діалог автора і реципієнта – того, хто творить, з тим, хто актуалізує, відтворює. Також важливо звернути увагу на вибір читача в українському літературному просторі, адже багато в чому саме потреби реципієнта створюють художню пропозицію, означають межі розвитку сучасної масової української літератури, а саме – детективного жанру. Детектив як жанр, якому надають перевагу українські читачі, заслуговує на пильну увагу як авторів, так і критиків-літературознавців, оскільки претендує на стрімкий розвиток і завоювання все більшого кола прихильників.

Про детектив як нормативну поетику говорить у своїй монографії С. Філоненко. Вона зазначає, що “специфіка масової літератури визначається не лише на рівні її функціонування, але й на рівні поетики, яка тяжіє до стандартизації, жорсткої регламентації, насамперед за жанровими ознаками (жанрові канони, формули)” [13, с.74]. Отож, як не дивно, одним із критеріїв художньої якості детективного жанру можна назвати *шаблонність*, а якщо говорити точніше – *формульність* (за Дж. Кавелті). У праці “Пригода-таємниця і романс: формульні історії як мистецтво й популярна культура” Дж. Кавелті виводить поняття “літературної формули”, яка з’являється раніше за жанр (хоча формула і жанр – це два аспекти єдиного цілісного аналізу); формула стає жанром після появи і нагромадження масиву подібних текстів [5]. Виходячи з цього, можна говорити про розвиток уже жанру детективу в сучасній українській літературі, оскільки кількісне накопичення формульних творів відбувалося з початку 90-х років ХХ століття, а 10-і роки ХХІ століття видають на-гора уже сформований жанр. Скажімо, популярний сьогодні автор українських детективів Андрій Кокотюха почав публікуватися у 90-их роках ХХ століття, і його тексти були далекими від зразків якісної масової літератури на Заході. Проте нині ім’я Кокотюхи стає брендовим, його детективи мають широке коло читачів, знаходять визнання серед критиків та літературознавців, що свідчить про професійне зростання письменника.

Оцінюючи твори масової літератури, безперечно, передусім варто звернути увагу на *зовнішню форму* (“техне”) – оцінку словесної майстерності письменника, його стильової, мовної, художньо-мовленнєвої, версифікаційної вправності. Другий критерій – *внутрішня форма* (образність, ейдологічність) – говорить про образотворчу майстерність автора, образну систему твору, її інформативність, новизну, концептуальну цілісність. Третім загальноприйнятим критерієм у оцінці художньої якості є *актуальний зміст і сенс твору*. Мова йде про «тенденційність» (за І. Франком), змістову та смислову сутність твору, його актуальність, злободенність, відповідність сучасності та оцінку художнього потенціалу твору. Скажімо, у детективі П. Загребельного “Ангельська плоть” усі три основні критерії художності легко охарактеризувати, оскільки впізнається авторський стиль П. Загребельного, відображено цікаві й непересічні образи головних героїв та їх взаємодію, а тема розкрадання історичних цінностей є злободенною і досі (майже за 20 років від створення тексту).

Ще одним важливим критерієм оцінювання художньої якості детективу є, на нашу думку, *рецептивна естетика твору*.

Так об’єктом досліджень рецептивної естетики є історія літератури як процес, адже в ньому завжди задіяні три чинники – автор, твір і читач. Поняття “рецепція” варто тлумачити двояко: як прийняття (присвоєння) і як обмін. Йдеться про діалектичний процес, в якому взаємодія між твором і реципієнтом відбувається через посередництво літературної комунікації. Поняття ж “естетика” відсилає до питання, як вивчати мистецтво через його власний досвід.

Необхідно зазначити, що оповідними інстанціями рецептивна естетика вважає автора й читача, взаємодія яких і сприяє побудові оригінальної художньої цілісності. Взаємозв’язок цих двох оповідних інстанцій, їхнє взаємодоповнення є предметом аналізу рецептивної естетики.

Реципієнт (адресат, читач) реагує на мистецький твір по-різному: тільки сприймає, критикує, захоплюється або заперечує його, грається з його формою, інтерпретує його зміст, приймає чуже тлумачення або прагне сам написати мистецький твір. Внаслідок поєднання горизонту сподівань, що його передбачає твір, і горизонту досвіду, який виникає завдяки адресату, – завжди складається нове розуміння твору. Саме така рецепція твору читачем, його сподівання та сподівання автора, втілені у творі, необхідно аналізувати, вивчаючи масову літературу.

Жанр детективу потребує особливої уваги як об’єкт рецепції. Варто зазначити, що масова література загалом, а детектив зокрема під час

творення орієнтуються на читача, причому “зразковий читач” – це такий, який цікавиться саме певним жанром, саме конкретним автором. У сучасних ринкових умовах важко не погодитися із твердженням О. Червінської, що “саме автор домагається читача, а не навпаки” [14, с.78]. Так автори детективної продукції націлені на певну аудиторію читачів, які в перспективі куплять певну книгу, прочитають та оцінять її. Рецептивна естетика спрямована на “психологічно значущу ситуацію специфічного діалогу, що вміщує в собі й численні іпостасі художньої форми як такої, що її митець творить, а реципієнт відтворює” [12, с.79]. Читання як процес відтворення тексту залежить від багатьох чинників: який душевний стан читача, які умови читання, яка пора року, яке фізичне самопочуття реципієнта тощо. Ці та багато інших чинників безпосередньо або опосередковано впливають на процес відтворення, особливо коли читач змушений перервати читання, відволіктися. Передусім це стосується масової літератури (і детективу зокрема), яку читають на зупинках, у транспорті (метро, потяг, трамвай, тролейбус, автобус), у кав’ярні, в парку на лаві, під час обідньої перерви тощо. У таких умовах увага може розсіюватися або, навпаки, реципієнт так може захоплюватися процесом сприйняття, що в нього притуплюються інші органи чуття. Друге прочитання (якщо воно, звичайно, має місце) завжди відбувається за нових обставин, а значить – несе нове сприйняття, нові думки, відчуття. Зважаючи на вищесказане, можемо помітити, що перед автором детективу постають певні умови, які він повинен врахувати під час творення тексту. Масовий читач звертається до детективного тексту, щоб відпочити, звідси – легкість тексту, простота фраз, довершеність діалогів, мінімум описів (якщо є, то влучні, конкретні, оригінальні), максимум інтриги, обов’язковість гумору; мова зрозуміла, проста, близька (принаймні з уст героїв). Безперечно, врахування всіх умов одночасно може призвести до примітивізації тексту, елементарного відтворення формули детективу без оригінальних характеристик та сюжетних ліній, проте мовиться про митця, який, врахувавши побажання читача, творить літературу, а не про графомана, який прагне заробити на виданні примітивних текстів.

Читач підступає до певного тексту, зважаючи на власний “обрій очікування”, автор же залишає в тексті якісь лакуни (порожнини), стимулюючи конвергенцію тексту і читача. У детективному романі “Ключ” В. Шкляра реципієнту взагалі насамкінець віддається роль автора, адже фінал твору відкритий – ключ від таємничої квартири потрапляє до рук нової людини, що само по собі провокує читача до домислу, а якщо

необхідно – до творення наступного тексту, який впливає з попереднього. Крім того, кожне наступне прочитання виявляє у творі все нові й нові деталі, непомітні подробиці, змушує читача повертатися до початку, аби пригадати обставини зав’язки, її передумови та причини.

На нашу думку, представлення адресата як співтворця детективного нарративу логічно вмотивоване, адже в процесі читання реципієнт разом з нишпоркою обдумує наявну інформацію, робить висновки, будує паралелі, намагається скласти частини “пазлу” злочину, вирахувати злочинця. Якщо таке вирахування проходить в однакових умовах і для нишпорки, і для читача, тоді “горизонт очікувань” долається обома одночасно. На протигагу цьому, якщо автор хитрує, приховує від читача інформацію, якою володіє нишпорка, занадто часто використовує випадковості, збіги обставин і навіть містику, тоді читач лишається невдоволеним, починає шукати іншого автора, який би забезпечив його “обрій сподівань”.

Реакція читача на детектив: співпереживання, страх, ненависть, нерозуміння, гидування, – всі ці та інші емоції, спричинені прочитанням певного твору мистецтва (у нашому випадку – детективу), також характеризуються рецептивною естетикою як співтворчість автора й читача. З цього приводу О. Червінська пише, що “реальне збагачення тексту можливе й за рахунок психологічної реакції на сказане й одноразово потенційно сховане у письмі – цінність, що читач не тільки здійснює таким чином текст, але здійснює себе у цьому тексті” [14, с.93]. Наприклад, реалістичне змалювання безхатченків у детективі “Під одним дахом зі смертю” О. Винокурова викликає суперечливі почуття: огиду, жалість, злість, відсторонення, проте з’ясування особи вбивці породжує однозначне відчуття жалю до людини зі зламаним дитинством, порушеною психікою і хибними уявленнями про справедливість та методи очищення землі від «скверни». Читач на контрасті сприймає образ Євгена Жерняка та його ж у ролі безхатченка Леона (так, саме ролі, адже він переодягався, аби злитися з “георгівцями” та безкарно вбивати їх): успішний фотограф, заможний чоловік – неохайний бомж-злoding. Одночасно в процесі сприймання відбувається різка зміна полюсів: успішний Євген виявляється маніяком та «клим ангелом» моделі Еліни, яку перетворює на наркоманку, а добрий товариш Леон – підступним убивцею.

Психологічний момент мотивування злочину як соціально небезпечної одиниці також є елементом співтворчості автора з читачем. Реципієнт сподівається знайти реальні й водночас оригінальні мотиви скоєння злочинів, зрозуміти психологію злочинця та слідчого, який, як правило,

мислиться не звичайним слідчим, а надлюдиною з неабиякими здібностями. Так головна героїня роману А. Серової “Правила гри” Керстін Бартон – це жіночий варіант американського супермена. Вона красива, розумна, наполеглива, пунктуальна, акуратна, має добру бойову підготовку. Вирахувавши вбивцю матері та брата, – близького друга сім’ї – вона дивується мотиву, адже причиною злочину стала вона, ці смерті були випробуванням для неї та прагненням відмежувати її від звичайного життя задля служби в розвідці. Незвичайна мотивація повинна викликати в реципієнта бурю емоцій, адже просто так загинули молода жінка та півторарічна дитина, аби тільки Керстін склала “екзамен”. Автор прагне викликати неприязнь до американських спецслужб, показати їхню небезпечність та злочинно-байдуже ставлення до чужого життя. Власне, й інші твори А. Серової (“Подвійне дно”, “Дух джунглів”) навіюють читачеві ностальгічну любов до батьківщини, відкриваючи очі на реалії “красивого” життя за кордоном, штучність тамтешньої успішності та ілюзорність щастя.

Для мислячого реципієнта детективного жанру невідворотним та обов’язковим є питання “якби?”. За ним мислиться творення власних варіантів детективного нарративу, використовуючи альтернативні шляхи розвитку сюжету. Наприклад, якби Андрій Шпола із роману А. Кокотюхи “Пророчиця” не побіг за злочинцем, якби спецназ приїхав на хвилину раніше, якби злочинець промахнувся – він залишився б живим та продовжив би розслідування. Натомість за встановлення справедливості мусить взятися Сергій Горілий (колишній мент і зек, друг Андрія). Власне, гра читача зі словом “якби” може бути безкінечною, аж до свідомого творення нового тексту та нової художньої реальності. Можливо, до такої співпраці й прагне автор. Зі словом “якби” можна змодельювати нескінченний ряд сюжетних поворотів, розвиваючи уяву читача та осмислюючи фантазію письменника, який повів своїх героїв конкретним шляхом.

Кожне наступне прочитання того ж самого тексту творить нове сприйняття – цей один із принципів актуальної рецепції тексту дуже легко прослідковується у детективній нарації. Так швидко прочитаний детектив легко забувається, змінюється на новий, із новими героями та сюжетними рішеннями, проте, зважаючи на те, що детектив – це приклад формульної літератури, такої, яка має набір сталих елементів і типажів, ця легкість зумовлює й інше сприйняття під час повторного прочитання твору. На другий план відходять сюжет та перипетії, на поверхню ж випливає гостра проблематика, увага до вагомих деталей змісту, а відомий

фінал пробуджує інтерес до методики створення інтриги, первинного задуму твору, авторського розуміння подій та піднятих проблем. Наприклад, перше прочитання роману “Я, Зомбі” Л. Кононовича дасть відчуття стрімкості подій, швидкої зміни епізодів, основна увага буде спрямована на головного героя Оскара, його життєвий шлях, думки, очікування. А вже під час наступного прочитання головними стануть не лише особисті психологічні проблеми героя, а питання національної самоідентифікації, самоствердження, суспільні негаразди, злочинний світ, який покривається органами правопорядку, мафіозні та міжнаціональні, політичні питання, оцінка війни як антигуманного явища, яке є одним із шляхів збагачення окремих фінансових угруповань, навіть країн.

Оцінка детективного твору з погляду рецептивної естетики є одним із важливих критеріїв художньої якості детективного твору, оскільки висвітлює особливі стосунки між автором та читачем, пропагує ідею їхньої творчої співпраці, партнерства та комунікативної рівності, кардинально змінює уяву про літературознавство як сталу структуру, адже тепер значна роль відведена читачеві, який підноситься до рівня автора. Детективна література покликана задовольняти інтелектуальні, розважальні, емоційні потреби читача, пропонуючи співпрацю останнього з автором, постійний діалог між ними і творче поєднання через художній твір.

Ескапістський характер детективної літератури теж обмежує якісну характеристику твору, оскільки той твір, який не дає читачеві розваги, відпочинку, релаксації, буде оцінений реципієнтом як нецікавий, не вартий уваги, навіть непотрібний, а точніше – нечитабельний.

Варто також зазначити, що читацький вибір сьогодні багато в чому мотивує реклама, яка супроводжує кожну нову книжку. Так сучасне суспільство нав’язує певну моду як на одяг, зовнішність, так і на книги. Читання розрекламованої книги є ознакою престижу і дотичності до чогось високого, хоча насправді читач отримує те, на що очікує, адже створення подібних проектів відбувається найчастіше “під читача”, що спричиниться комерційним успіхом книги.

С. Філоненко з приводу сутності масової літератури зазначає, що “популярне письменство осмислюється не лише як сфера маніпуляцій, простір стандартизованих ілюзій і стимул до консьюмеризму, але і як потужний психотерапевтичний інструмент, який забезпечує захисті адаптацію людини до життєвих реалій, гармонізує її психіку і стабілізує

суспільство в цілому” [13, с.76]. Тобто масова література загалом і детектив зокрема виконують не лише розважальну, а й захисну функцію, допомагаючи читачам потрапити у вигаданий ідеальний світ.

Високий інтерес саме до детективного жанру, на наше переконання, не свідчить про так званий поганий, низький смак реципієнта, цей інтерес скоріше свідчить про бажання відпочити з книгою в руках. На противагу творам детективному жанру елітарна література часто не дозволяє читачу розслабитися, відпочити, навпаки – вимагає глибокої інтелектуальної праці. Дж. Кавелті з цього приводу зазначав, що “читачі в знайомих формах знаходять задоволення і відчуття безпеки; крім того, давнє знайомство читачів з формулою дає їм уявлення про те, чого варто очікувати від нового твору, тим самим підвищується можливість зрозуміти і оцінити в деталях новий твір” [5, с.38].

Отже, основними критеріями художності детективної літератури є: зовнішня форма твору, внутрішня форма, актуальний зміст і сенс твору, естетична рецепція твору (співпраця автора і читача) та рівень ескапізму, що є необхідною складовою масової літератури, до якої відносимо і детектив. Читацькі ж вподобання детективного жанру пояснюються наявністю загадки, таємниці у творі, обов’язковою щасливою розв’язкою, цікавими сюжетними поворотами та логічною вмотивованістю дій нишпорки, що втримує увагу читача, переносить його в ідеальний світ, який існує за законами добра і зла, передбачає обов’язкове покарання злочину та нагороду героїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойцун І. Є. Жанрова специфіка пригодницького детективу “Таємниця козацького скарбу” Андрія Кокотюхи // *Детская литература в культурном пространстве современности: образы, проблемы, жанры*: Мат.-лы междунар. научн.-теорет. конф. – Караганда: Центр гуманитарных исследований “Тезис”, 2011. – С. 18 – 23.
2. Валеєва Н.М. Ретро-детектив як внутрішньожанровий різновид детективу / Н.М. Валеєва // *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*. – Сер.: Літературознавство. – 2009. – Вип. 4 (60). – Частина 1. – С. 152–161.
3. Іванишин П. Критерії художності: актуалізація базового поняття / Петро Іванишин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmstd0/Ivanyshyn/article30>

4. Ігнатюк О.Г. Жіночий іронічний детектив у жанровій системі масової літератури // *Східнослов'янська філологія : збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України; Горлівський держ. пед. ін. іноземних мов*. – Горлівка, 2009. – С. 173–185. – (Літературознавство ; Вип. 14).
5. Кавелти Дж. Г. Изучение литературных формул; [пер.с англ. Е.М. Лазаревой, вступ.заметка А.И. Рейтблата] / Дж. Кавелти // *Новое литературное обозрение*. – 1996. – № 22. – С.33–64.
6. Мукерджи Ч., Шадсон М. Новый взгляд на поп-культуру // *Массовая культура и массовое искусство: “за” и “против”*/ К.З. Аюпян, А.В.Захаров, С.Я.Кагарлицкая [и др.]; Аккад.гуманитар.исслед. – М.: Гуманитарий, 2003. – С 454–504.
7. Передрій С.М. Особливості детективного твору та його рецепції як “явища масової культури” / С.М. Передрій. – Вісник СевНТУ. Вип. 102: Філологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010.
8. Романенко О. No style: до проблеми формування та реалізації стилю в творах масової літератури / О. Романенко. // *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. – Випуск 47. – 2011. – С. 89–93.
9. Старовойт Л. Жанрові модифікації детективу у творчості Ірен Роздобудько / Л. Старовойт // *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. – Випуск 47. – 2011. – С. 98–101.
10. Таранова А. «Велике нечитоме» і академічний канон: проникнення масової літератури до парадигми літературознавства / Анна Таранова // *Слово і час*. – 2008. – № 11. – С. 50–56.
11. Таранова А. Стратегії сприйняття масової літератури в сучасному літературознавстві / Анна Таранова // *Вісник Львівського університету. Серія філол.* – 2008. – Вип. 44. – Ч.2. – С. 47–55.
12. Усенко О.П. Тематизація та естетизація їжі в японській літературі ХХ ст / О.П. Усенко // *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. – 2011. – №2 (2). – С. 189–193.
13. Філоненко С.О. Масова література в Україні: дискурс/гендер/жанр: монографія / Софія Філоненко. – Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2011. – 432 с.
14. Червінська О.В., Зварич І.М., Сажина А.В. Психологічні аспекти актуальної рецепції тексту: Теоретико-методологічний погляд на сучасну практику словесної культури: Науковий посібник / О.В. Червінська, І.М.Зварич, А.В. Сажина – Чернівці: Книги – ХХІ, 2009. – 284 с.